

В. А. Ткачук

УДК: 949«15–16»

**ФІКСОВАНЕ І НЕФІКСОВАНЕ ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ РУБРИК
У КИРИЛИЧНИХ ДРУКОВАНИХ ТА РУКОПИСНИХ
ЛІТУРГІЙНИХ ТЕКСТАХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ
XVI–XVII ст.**

Статтю присвячено виявленню факторів, які впливали на фіксацію літургійних текстів у служебниках Київської митрополії XVI–XVII ст.

Ключові слова: Київська митрополія (XVI–XVII ст.), літургійні рубрики, Служебник, Літургія.

Статья посвящена выявлению факторов, которые влияли на фиксацию литургических текстов в служебниках Киевской митрополии XVI–XVII вв. На основе архивных и опубликованных источников высказана новая гипотеза о причине наличия/отсутствия литургических рубрик в литургическом тексте.

Ключевые слова: Киевская митрополия (XVI–XVII вв.), литургические рубрики, Служебник, Литургия.

This article examines factors that influenced fixation of liturgical texts in church books («sluzhebnyky») of Kyiv Metropole (XVI–XVII centuries). On the basis of archival and published sources a new hypothesis about the cause of the presence/absence of liturgical headings in the liturgical texts is suggested.

In comparison of hand-written and printed liturgical texts of the Kyivan metropole and, in particular, in tracking similarities/differences the following aspects were taken into account: 1) practice of implementation of Liturgy in memoriam; 2) unification of liturgical practices; 3) price policy related to cost of paper and printing expences; 4) selection of «priority» text in the process of copying of liturgical text. It is being argued that «seredniki» influenced the use of liturgical headings. This can specify and support future research of the topic.

Keywords: Kyiv Metropole (XVI–XVII ct.), liturgical rubrics, church book («sluzhebnyk»), liturgy.

Літургійне життя Київської митрополії на даному оберті історичної науки залишається вивченим на досить невисокому рівні. Осердям цього життя є Літургія, через тексти якої нам необхідно розкривати передусім цю серцевину. Особливістю літургійних текстів XVI–XVII ст. є їхня поліваріатив-

ність: як за матеріалом — рукописні/друковані, так і за змістом — через брак повного централізованого контролю над ними.

В контексті текстових редакційних змін у Літургіях Київської митрополії XVII–XVIII ст. досить ґрунтовно зверталися до цих текстів А. Хойнацький [24], М. Одинцов [15], М. Ваврик [2; 3], П. Галадза [5] та єпископ Лаврентій (Гуцуляк) [8]. Під час порівняння текстів Літургій цієї доби (зокрема, за наявністю/браком рубрик), дослідники використовують метод, за яким текст у Літургії має бути *de facto*. На цьому будують частину висновків про фіксацію/нефіксацію рубрик, які відтворює священник на Богослужінні, часом звертаючись до позалітургійних джерел.

Метою нашого дослідження буде виявити інші, досі незнані й не застосовані причини фіксації/нефіксації рубрик у літургійних текстах Київської митрополії XVI–XVII ст. Основними джерелами, якими ми підтверджуємо нашу гіпотезу, є результати порівняльного аналізу присутності/браку рубрик у восьми редакціях Літургії святителя Іоанна Золотоустого, зокрема за друкованими службниками, виданими у Венеції 1554 [16] і 1570 [17] рр., рукописними — македонської редакції 1550 р. [22], друками з Вільно — 1583 [18] і 1617 [20] рр., Стрятина — 1604 р. [19], а також Київськими виданнями митрополита Петра (Могили) 1639 р. [8]. Окрім того в таблицях репрезентовано рубрики, розміщені в уніатському рукописному Службнику другої половини XVII ст. [23] (Див.: таблиці № 1 і № 2). Разом з тим залучаємо візитаційні описи та актовий матеріал.

Перше вразливе місце в дослідженні Літургії цього періоду полягає в тому, що дослідники ігнорують поширену традицію виконання Літургії *in metoіam*. Це дуже давня традиція, яка є питомою рисою середньовічної християнської Церкви [14, с. 32–34]. Цебто вимовлене «слово» мало безсумнівний пріоритет над писаною «літерою» і вона формувала «колективну літургійну пам'ять». Ця традиція, трансльована й на Русь [11, с. 43; 6, с. 154–155], як ми бачимо, тривала пізніше. Стосується це великою мірою і традиції виконувати Богослужіння та інші церковні твори без використання нотного матеріалу (наприклад, у Києво-Печерській обителі) [25, с. 77]. Традицію виконувати Літургію *in metoіam* спостерігаємо і в уніатській Церві ранньомодерного часу на прикладі фіксації порушення порядку Богослужіння в пароху у селі Охнове Новогрудського пов. під час візитації 1680–1681 рр. У справі візитатори імперативно наказують учитися літургісуванню не за книгами, а переймаючи живий досвід: «Sam kaplan Sakramentów Świętych, materyi u formy nie umie, Mszy Świętey налеzycie nie umie odprawić, u uczyć się tego zaniechali. Którego podaliśmy napułrocza oycu morozowieckiemu, (з сусіднього села — *В. Т.*) aby się przy nim Sakramentów Świętych u Mszy Świętey porządnie celebrować nauczyli u naprzyszłym soborze sprawie o sołe u налеzyciey umieiętnosciswey» [4, с. 119].

Таблиця 1. Рубрики для ієрея

Назва рубрики	1554	~1550	1570	1583	1604	1617	1639	~1665
Перед початком Літургії	+	+	-	+	+	+	+	-
Виголос : Господу помолимся	+	-	-	+	+	+	+	-
Перед Малим Входом	+	+	+	+	+	+	+	-
Розгорнення антими́нса та ілітона	+/-	+/-	+	+/-	-/+	-/+	+/+	-/+
Воздвиження рук з Євангелієм	-	+	-	+	-	-	+	+
Діалог з Читцем	-	+	-	+	+	+	+	+
Поклони	10	10	4	22	22	18	20	1
Лобзання Св. Хреста та Св. Трапези (перед відходом до проскомидійника)	-	-	-	-	-	-	+	-
Встановлення та покриття Св. Дарів (під час Великого входу)	+	+	+	+	+	+	+	+
Лобзання покровен Св. Чаші та трапези	+	+	+	+		+	+	-
Повівання Воздухом над Вірою	-	-	-	+	-	-	+	-
Кадіння	5	6	2	8	7		6	2
Поліваріативність ектеній	-	-	-	+	+	+	+	-
Знімання Воздуха після «Вірую»	+	+	+	+	+	+	+	-
Взивання звіздицею	+	-	+	+	+	+	+	-
Вказування рукою при встановленні Св. Дарів	+	+	+	+	+	+	+	-
Встановлення на престол Св. Дарів	-	-	+	+	+	+	+	-
Благословення рукою хліба	+	+	+	+	+	+	+	-
Поминання живих	+	+	+	+	+	+	+	-
Роздроблювання	+	+	+	+	+	+	+	-
Вливання теплоти	+	+	+	+	+	+	+	-
Причастя ієрея	+	+	+	+	+	+	+	-
Причастя мирян	+	+	+	+	+	+	+	-
Молитва «Благодаримь ты, Владыко»	+	+	+	+	+	+	+	+
Роздавання антидору	+	+	+	-	+	+	+	-
Омиття Св. літургійних апаратів	-	+	-	-	+	+	+	-
Благословення Св. Чашею та постановка на престол	-	-	-	-	+	+	+	-
Похід за амвон	-	-	-	-	+	+	+	-

Таблиця 2. Молитви хору/мирян

Назва рубрики	1554	~1550	1570	1583	1604	1617	1639	~1665
Господи, помилуй	–	1	–	–	15	19	12	–
Тебе, Господи	–	–	–	–	7	7	7	–
Блаженніе	–	–	–	–	+	+	+	–
Тропар: «Прійдіте поклонімся»	+	+	–	–	–	+	+	–
Алилуя	–	–	–	+	+	+	+	–
Подай, Господи	–	–	–	–	5	8	2	–
Отца и Сына и Святого Духа (перед Верую)	+	+	–	+	+	+	+	–
Милость мира, жертву хваления	+	+	+	+	+	+	+	–
Имамы къ Господу	+	+	–	+	+	+	+	–
Достойно и праведно	+	+	–	+	+	+	+	–
Святъ, Святъ, Святъ	+	+	–	–	+	+	+	+
Тебе поем, Тебе благословим	–	–	–	–	+	+	+	+
И всех и вся	–	–	–	–	+	–	+	–
И с духом Твоим	+	+	–	2	3	3	2	–
Единъ Свят	–	–	–	–	+	+	+	–
Благословен грядый во имя Господне	–	–	–	–	–	–	+	–
Да исполнятся уста наши	+	+	–	+	+	+	+	+
Буде имя Господне	+	+	–	–	–	+	+	–
О имени Господнем	+	+	–	–	+	+	+	–
Аминь	1	–	1	3	19	17	21	2
Слава Отцу и Сыну и Святому Духу	–	–	–	–	–	+	+	–

Навички відправляти Літургію з пам'яті фіксуємо також у небагатій каплиці в селі Пирозоцьке під час річної візитації радомишльського деканату 1789 р., де відзначено, що «[...] pod czas odprawowania Mszy Xiążki żadney niema». При цьому візитатор позитивно оцінює священика: «Nabozenstwo zwyczajnego nigdy nieopuszcza» [27, арк. 21 зв.].

Разом з цим важливо брати до уваги риси, визначальні й формотворчі для цієї доби. В цей час усе більше поширюється друкарський верстат. Магістральним його впливом є тенденція до уніфікації загалом і текстуральної зокрема [13, с. 232]. Цю «зброю», як бачимо, опанувало й тогочасне вище духовенство, налагоджуючи видавничу справу. Сausa уніфікації Богослужіння, очевидно полягала у поліваріативності його відтворення. Так, супрасльський архимандрит Сергій (Кімбар) у листі до київського митрополита Макарія II (близько 1536 р.) перераховує літургійні зловживання і, найголовніше, подає їхню причину: «Чого ж тут въ Литве и на Руси,

якоколевкѣ нѣкая и в типичахъ написана имуть, а вежде сотворити техъ не сотворяють; есть ли ж нѣкая исѣтѣхъ и сотворяти, но не (по) писанію, але по своєму обучаю» [1, с. 9]. В зв'язку з існуванням подібної ситуації, вище духовенство через літургійну літературу підвищувало освітній рівень служителів Церкви, яким його бракувало [7, с. 87; 9, с. 168–169; 10, с. 42–44]. Літургію уніфікували, зокрема, розширюючи роз'яснювальний апарат — рубрики. Як розросталися ці рубрики, можна простежити в таблицях № 1 та № 2. До причин збільшення кількості рубрик у літургійних текстах необхідно додати також поширення конфесіоналізації, за якою духовенство намагалося зберегти й кристалізувати свою релігійну ідентичність.

Останній аспект нашої гіпотези підкреслює значення цін на папір та друкарську продукцію, що безпосередньо може впливати на фіксування/нефіксування рубрик у друкованому/рукописному літургійному тексті. Очевидно, що з розвитком друкарства та здешевленням паперу відкривалися більші можливості відтворювати «повніший» літургійний текст, що особливо помітно в друкованих Службниках. Але під час роботи зі Службником переписувач виокремлював найголовніше, тобто молитовні формули — «чорне письмо», часто опускаючи при цьому «червоне», тобто рубрики. Через що брак їх у тексті не завжди може означати, що їх не відтворювали на Богослужінні. В XVII ст. проблема з папером найбільше відчувалась у західній частині митрополії, а саме на польських, білоруських і литовських землях у зв'язку з війною 50-х рр. Через це припинила існування низка папірень і друкарень [26, с. 71]. У зв'язку з цим потреба заощаджувати витратні матеріали особливо загострилася, що й призвело до зменшення запису рубрик (Див.: табл. № 1 і № 2 дані зі Службника 1655 р.).

Варто нагадати, що друковані книги коштували більше за рукописні [12, с. 303]. Таким чином, священник обравши виготовлення рукописного службника, міг дуже суттєво заощадити. Адже він міг вибрати формат і якість паперу та палітурки і, що для нас найголовніше, «відредагувати» текст, переписуючи тільки необхідне йому. Концептуальне й наочне підтвердження частини нашої гіпотези, що стосується співвідношення ціни на папір та написання літургійного тексту, ми віднаходимо в рукописному Літургіконі, щоправда македонської редакції, 1550-х рр. У тексті Літургії Святого Іоанна Златоустого є посилання на довгу молитву замість цілісного її тексту: «о[т] содо упрєиди въ василієв лі[ту]ргі егда поесте та[ж] млитва о оглашенныхъ» [22, арк. 24].

При врахуванні дорожнечі матеріалу дослідники зобов'язані брати до уваги властиву людині рису виділяти головне. Таким чином, головним, а отже зафіксованим у літургійному тексті, залишаються основні молитов-

ні форми, без пояснювальних рубрик. Але наявність одних та брак інших рубрик може віддзеркалювати як систему пріоритетності серед фіксованих рубрик (що важливо записати, а що — ні), так і фактичне їх невживання під час Літургії.

Дані в таблицях демонструють збільшення кількості фіксацій рубрик у друкованих виданнях. На цей факт, вважаємо, безпосередньо впливає розвиток папірництва й друкарства, що давало змогу фіксувати більше тексту за менших фінансових витрат. Разом з тим, визначальним фактором «заповнення прогалін» рубриками в літургійному тексті є конфесіоналізація, охорона та збереження власної релігійної ідентичності, про що ми згадували раніше. Окрім того, в цих даних виявляється особлива увага до хору/людей, що відсилає нас до уніфікації Богослужіння, і разом з тим релігійне дисциплінування мирян, що особливо помітно в потриденську добу. Інформація з таблиць також віддзеркалює відмінність у написанні Служебника для монастиря (див. македонський 1550-х рр.) і для парафіяльного вжитку (див. рукописний уніатський приблизно 1665 р.).

Перший тип має досить розгалужену систему записів рубрик. Це свідчить про специфіку монастирського богослужіння, в якому особливо наголошується на збереженні традиції, підкреслюється тяглість і спадковість монашого життя. Парафіяльний рівень за суттю не настільки статичний та консервативний, особливо через право калятора вибирати священика. Парох, переписуючи текст Літургії, насамперед дбає про зручність і розуміння тексту для себе самого, виділяє головне, залишаючи виконання рубрик на власну пам'ять. До прикладу, в досліджуваному рукописному уніатському служебнику простежується деяка пріоритетність рубрик. Так, рубрики для хору в ньому стосуються лише найважливіших частин Богослужіння: читання «Вірую» та «Отче наш». Відповідно, подібний зріз інформації спостерігаємо у фіксації дій священика: віднаходимо лише один поклон ієрея в тексті, теж під час «Вірую» [23, 17 зв.]. Кадіння фіксується тільки двічі, на Херувимській пісні й при поставленні Святих Дарів на престол під час Великого Входу [23, 15 зв. — 17 зв.]. Бачимо, що рубрики фіксуються лише в найважливіших моментах Богослужіння. Очевидно, це вказує на те, що метод фіксації тексту Літургії наближається до перших друкованих, а отже і до раніших рукописних Служебників. Більшість із цих рубрик священик та миряни виконували, за звичкою, *in memoiam*.

Отже, під час порівняльного дослідження рукописних/друкованих літургійних текстів Київської митрополії, зокрема їхньої подібності/відмінності за записами рубрик слід враховувати: 1) практику виконання Літургії *in memoiam*; 2) уніфікаторські літургійні інспірації; 3) цінову політику відносно паперу та друкованої продукції; 4) виділення «пріоритетного»

тексту під час переписування літургійного тексту. Виявлені середники впливу на систему вживання літургійних рубрик можуть допомогти і вказати «напряму шляху» в майбутніх дотичних студіях.

1. Архивъ Юго-Западной Россіи. — Ч. 1. — Т. VI. Акты о церковно-религиозныхъ отношеніяхъ в Юго-Западной Руси (1322–1648). — К. : Типографія Г. Т. Корчак-Новицко-го, 1883. — 939 с.

2. Ваврик М. До історії служебників в Українській Католицькій Церкві в 2-ій половині 17-го ст. / М. Ваврик // *Analecta ordinis sancti Basilii Magni* (Далі — AOSBM). — Rome, 1979. — Vol. 16. — P. 98–142.

3. Ваврик М. Служебник Жоховського 1692 р. (Генеза й аналіза) / М. Ваврик // AOSBM. — Rome, 1985. — Vol. 18. — P. 311–341.

4. Візیتی уніяцких църкваў Мінскага і Навагрудскаго сабораў 1680–1682 гг.: Зборник документаў / Укладальнік Д. В. Лісейчыкаў. — Мінськ : І. П. Лонгвінаў, 2009. — 270 с.

5. Галадза П. Літургічне питання і розвиток богослужінь напередодні Берестейської унії і до кінця XVII століття / П. Галадза // *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали IV Берестейських читань*. — Львів, 1995. — С. 1–15.

6. Грицевская И. М. Чтение и четвь сборники в русских монастырях XV–XVII вв. / Грицевская И. М. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2012. — 425 с.

7. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Гудзяк Б. — Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — 426 с.

8. Гуцуляк Л. Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839) / Гуцуляк Л. — Львів : Свічадо, 2003. — 432 с.

9. Дзянісава А. Р. Права патранату ў правным становішчы праслаўнай царквы беларускіх земель ў канцы XV–XVI ст. / А. Р. Дзянісава // *Studia Historica Europae orientalis. Исследование по истории Восточной Европы*. — Вып. 1. — Мн., 2008. — С. 163–172.

10. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. / Дмитриев М. В. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. — 320 с.

11. Долгов В. Древняя Русь. Мозаика эпохи. Очерки социальной антропологии общест-венных отношений в XI–XVI вв. / Долгов В. — Ижевск : Удмуртский университет, 2004. — 214 с.

12. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / Ісаєвич Я. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.

13. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры / Мак-Люэн М. — К. : Ника-Центр, 2004. — 464 с.

14. Мейендорф Й. Византийское богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы. — Пер. с англ. В. Марутика / Мейендорф Й. — Мн. : Лучи Софии, 2001. — 336 с.

15. Одинцовъ Н. Уніяцкое богослуженіе въ XVII и XVIII вѣкахъ по рукописямъ Виленской Публичной Библиотеки / Н. Одинцовъ // *Литовскіе епархиальныя ведомости за 1886 годъ*. — Вильна, 1887. — С. 186–357.

16. Служебник 1554 року. — Венеція : Друкарня Вуковичів. — 4 є; 240 пронумерованих аркушів.

17. Служебник 1570 року. — Венеція. — 4є; 240 пронумерованих аркушів.

18. Служебник 1583 року. — Вільно : Друкарня Мамоничів. — 4 є; [4] + 297 арк.

19. Служебник 1604 року. — Стратинська друкарня. — 4 є; [1] + 11 арк. + 570 с.

20. Служебник 1617 року. — Вільно : Друкарня братства Святого Духа. — 4 є; [28] + 461 с.

21. Службник 1639 року. — Київ : Друкарня Києво-Печерського монастиря. — 4 с.; [16] + 720 с. + 8 с. + 128 с.
22. Службник македонської редакції 1550-х рр. — Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ). — Ф. 301. — Спр. 66. Лебедев.
23. Службник уніатський, прибл. 1665 року. — ІР НБУВ. — Ф. 301. — Спр. 69. (Лебедев).
24. Хойнацкий А. Западнорусская церковная уния въ ея богослуженіи и обрядах / Хойнацкий А. — К. : Тип. Киевопечерской Лавры, 1871. — 476 с.
25. Шамаєва К. З музичного побуту Києво-Печерської Лаври / К. Шамаєва // Київська старовина. 1992. — № 2. — С. 77–82.
26. Шматоў В. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII ст.ст. / Шматоў В. — Мінск : Тэхналогія, 2000. — 131 с.
27. Wizyta roczna Dekanatu Radomyskiego 1789 anno. — ІР НБУВ. — Ф. 301. — Спр. 671. (Лебедев).

В. В. Єгоров

УДК: 811.161.2:373.3«18»

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАРОДНІЙ ПРОСВІТІ ТА ПИТАННЯ ПРОГРЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1860-х — 1880-х рр.

Розглядається зміст ідейно-публіцистичної боротьби українофілів та великодержавних кіл Російської імперії навколо запровадження української мови в початкову освіту українського народу в 60–80-ті рр. XIX ст.

Ключові слова: українська мова, «общерусский культурный язык», просвіта, прогрес, українська публіцистика, російська публіцистика, українофіли.

Рассматривается содержание идейно-публицистической борьбы представителей украинофильства и великодержавных кругов Российской империи по вопросу использования украинского языка в начальном образовании украинского народа в 60–80-е гг. XIX ст.

Ключевые слова: украинский язык, «Общерусский культурный язык», просветительство, прогресс, украинская публицистика, русская публицистика, украинофилы.

This article examines publicistic debate of 1860–1880s about status and place of the Ukrainian language in the primary education. There were two conflicting positions towards the idea of progress in Russian Empire. The supporters of in-